

جغرافیا و روابط انسانی، بهار ۱۴۰۳، دوره ۶، شماره ۴، صص ۹۲۵-۹۰۹

فضای کالبدی و کارکردهای نارین قلعه اردبیل در دوره قاجار

الناز احمدنژاد^۱ - جعفر آقازاده^{۲*} - سجاد حسینی^۳

۱- کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی: saeed.ahmadnezhad@gmail.com

۲- دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی: J.agazadeh@uma.ac.ir

۳- دانشیار گروه تاریخ دانشگاه محقق اردبیلی: S.hoseini@uma.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۰۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲

چکیده

با سقوط حکومت صفویه، اردبیل رونق و جایگاه قبلی خود را از دست داد. با شکل‌گیری حکومت قاجار و آغاز جنگ‌های ایران و روسیه، اردبیل به خاطر نزدیکی به صحنه‌های نبرد مورد توجه عباس میرزا حکمران ایالت آذربایجان قرار گرفت و قلعه این شهر توسط مهندسان فرانسوی تعمیر و بازسازی شد. از این زمان به بعد، این قلعه که به نارین قلعه معروف بود، به کانون تحولات داخل شهر اردبیل تبدیل شد. در این پژوهش به روش توصیفی تحلیلی به دنبال پاسخگویی به این پرسش هستیم که ساختار معماری نارین قلعه در دوره قاجار چگونه بود و این قلعه چه کارکردهایی داشت؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نارین قلعه اردبیل به‌عنوان یک دژ مستحکم شهری در دوره قاجار به حساب می‌آمد و مساحت وسیعی را شامل می‌شد. این قلعه اگرچه در ابتدای این دوره کارکرد دفاعی - امنیتی داشت، اما از دوره محمدشاه به بعد به‌عنوان مکانی برای حبس شاهزادگان یاغی تبدیل شد. در دوره‌های بعدی علی‌رغم این که همچنان از بخش‌هایی از این قلعه به‌عنوان زندان استفاده می‌شد، اما مقرر حکومتی و مکان برگزاری مراسم‌های مختلف هم بود.

واژه‌های کلیدی

نارین قلعه اردبیل، فضای کالبدی، کارکرد امنیتی و دفاعی، دارالحکومه.

مقدمه

دژ یا قلعه یا کلات یک سازه مستحکم است که از دیرباز در ایران، هند و چین و در سده‌های میانی توسط نجیب‌زادگان در اروپا احداث می‌شد. قلعه‌های شهری برای کنترل مردم بومی و راه‌های مهم به کار می‌رفتند؛ قلعه‌های روستایی نیز اغلب در کنار مراکز همانند آسیاب‌ها و زمین‌های حاصلخیز ساخته می‌شدند که برای زندگی به آن‌ها نیاز بود. بسیاری از قلعه‌ها در اصل از گل و چوب ساخته شده بودند اما بعدها با سنگ تقویت شدند. قلعه‌های آغازین بیشتر از مزایای دفاعی طبیعی مانند کوهستان و رودخانه و سازه‌هایی مانند برج‌ها بهره می‌بردند و بر روی یک برجک دفاعی میانی استوار بودند (کمانداری، ۱۴۰۰: ۱۲۳-۱۲۲). اواخر سده دوازدهم میلادی و اوایل سده سیزدهم میلادی پدافند قلعه‌ها به پیشرفت‌های علمی دست یافت. این پیشرفت‌ها با شگرد پرتاب گلوله توپ از دو سو مایه گسترش برج‌ها شد. بسیاری از قلعه‌های نوین چندضلعی و بر پایه دفاع متمرکز بودند. چندین مرحله از دفاع که به همراه یکدیگر می‌توانستند هم‌زمان عمل کرده تا قدرت قلعه را به بالاترین حد برسانند. تمامی عناصر معماری قلعه‌ها نظامی نیستند. مواردی مانند خندق‌ها از هدف اصلی خود یعنی دفاع به نمادی از قدرت تبدیل شدند.

نام اردبیل در دوره قاجار بانام قلعه معروف آن «نارین قلعه» عجین و همراه است. نارین قلعه اردبیل که از قدمت و تاریخ ساخت آن اطلاع دقیقی در دست نیست، در درون شهر اردبیل بوده و به کهن دژ، ارک و قلعه شهر اردبیل معروف بوده است. این قلعه در کنار رودخانه بالخلو قرار داشته و یکی از مهم‌ترین قلاع ایران محسوب می‌شد. داخل قلعه از نقاط دیدنی اردبیل بود زیرا خود شهر کوچکی در پشت دیوار قطور و خندق‌های عمیق آن به شما می‌آمد. این قلعه مکانی بود محکم و مساحت آن با حصار که داشت ربع فرسنگ در ربع فرسنگ بود و زمین قلعه حدود صد زرع از زمین اطراف گودتر بود. نارین قلعه محل سکونت حاکمان شهر اردبیل بود، پادگان و زندان شهر نیز در آنجا قرار داشت. نارین قلعه بیشترین اعتبار را در دوره قاجار کسب کرده و به‌ویژه بعد از پایان سلطنت فتحعلی شاه، اردبیل به‌وسیله نارین قلعه شهرت بیشتری را به دست آورده بود. چراکه در دوره محمدشاه این قلعه به دلیل استحکام زیادی که داشت مهم‌ترین و مخوف‌ترین محبس و به‌عنوان محل و مکانی برای زندانی کردن مخالفان سیاسی و شورشیانی که علیه شاه قیام می‌کردند و مورد غضب وی قرار می‌گرفتند، به کار گرفته شد.

پیشینه پژوهش

علی‌رغم اهمیت نارین قلعه اردبیل در بازشناسی هویت تاریخی اردبیل، تاکنون پژوهش منسجمی درباره آن انجام نشده است، اما در برخی پژوهش‌ها به صورت پراکنده به گوشه‌هایی از این موضوع اشاره شده است؛ زهره بزرگ نیا (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان: فضاهای شهری و معماری اردبیل، به صورت گذرا به ساخت قلعه اردبیل و چگونگی تخریب آن پرداخته است. صیاد نوری (۱۳۹۰) در کتاب تاریخ اردبیل در عهد قاجار، ابتدا به دوره فتحعلی شاه و جنگ‌های ایران و روسیه پرداخته و سپس به اوضاع اردبیل در دوره محمدشاه قاجار و به صورت پراکنده به زندانی شدن شاهزادگان قاجار در نارین قلعه اشاره کرده است. شاه محمد اردبیلی (۱۳۹۴) در کتاب از آرتاویل تا اردبیل، با استفاده از داده‌های تاریخی، سعی کرده موقعیت جغرافیایی قلعه اردبیل در دوره قاجار را ترسیم نماید. این پژوهش سعی دارد، علاوه بر فضای کالبدی و معماری نارین قلعه اردبیل، کارکردهای متعدد این قلعه در دوره قاجار را بررسی و تحلیل نماید.

روش

با توجه به ماهیت موضوع، این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و بر پایه منابع کتابخانه‌ای انجام شده و نویسنده می‌کوشد با بررسی و تحلیل اطلاعات موجود در منابع جغرافیایی و تاریخی، به تصویری مطلوب از فضای کالبدی و جغرافیای تاریخی اردبیل دست یابد.

نارین قلعه اردبیل

اردبیل در دوره باستان و قرون اولیه هجری مرکز ایالت آذربایجان بود و تختگاه حاکمان این ایالت مرزی محسوب می‌شد؛ بنابراین به نظر می‌رسد از همان ابتدا دارای برج و باروی مستحکم بود، چنانچه مقدسی در قرن چهارم در این باره می‌نویسد: «اردبیل از شهرهای آذربایجان است که باروئی بازدارنده دارد. بازارهایش صلیبی در چهار راه است. پشت دژ برخی آباد دارد و بیشتر ساختمان‌ها از گل‌ولای و دارای روشنی گیر است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۶۰). درباره وجود برج و بارو در این شهر در دوره‌های بعدی اطلاعاتی در دست نیست و مشخص نیست که نارین قلعه اردبیل در چه دوره‌ای ساخته شده است، به نحوی که در دوره شاه‌عباس اول به تصریح دلاواله، این شهر فاقد برج و بارو بود (دلاواله، ۱۳۸۴: ۲۹۵). در مغایرت با این شاهد عینی، مراغه‌ای بنای نارین قلعه را به شاه‌عباس اول نسبت داده است (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳). او بن در اوایل قرن بیستم در شهر اردبیل شنیده است که این قلعه پس از سقوط صفویان و تصرف آذربایجان به دست عثمانی‌ها، به دست آن‌ها ساخته شد (اوبن، ۱۳۶۲: ۱۴۳). اگرچه روایت دیگری درباره بنای این قلعه وجود ندارد، اما فعلاً مجبوریم

به این روایت اعتماد کنیم، به‌ویژه آنکه ترک‌های عثمانی وقتی شهری را تصرف می‌کردند، به دور آن قلعه‌های مستحکم بنا می‌کردند و قلعه سازی از روش‌های مهم تدافعی آن‌ها در حفظ فتوحاتشان بود (چلبی زاده، ۱۲۸۲، ج ۴: ۲۳۵؛ ترکمان، ۱۳۹۲، ج ۲: ۶۸۱).

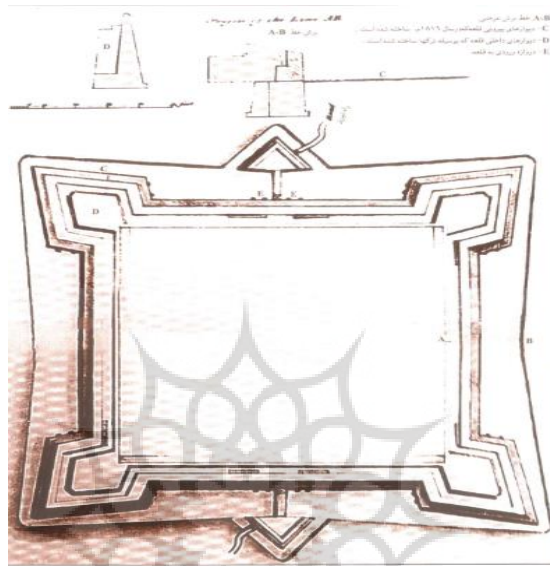
اولین اشاره‌ها به نارین قلعه اردبیل مربوط به دوره حکومت فتحعلی شاه است که نارین قلعه، بنائی محکم و حصاری مستحکم بود، ساختار اولیه آن از آجر و خشت خام بود، ولیکن عباس میرزا پیشنهاد ساختن قلعه تدافعی مستحکمی را به فتحعلی شاه نمود تا اشیاء گران‌بها و عده‌ای از ساکنین شهر را بتوان در آن جای کرد و از مهندسین و افسران فرانسوی دعوت نمود تا قلعه قدیمی خراب‌شده و از نوساخته شود. نارین قلعه در سال ۱۲۲۲ هـ ق (۱۸۰۸ م) توسط ژنرال گاردان به سبک و شکل قلعه‌های اروپایی در نهایت استحکام ساخته شد. بعد از اتمام نارین قلعه، اطرافش را خندق‌های عمیقی کردند و نهر آب را نیز به آن بردند. این قلعه به‌ویژه در جنگ‌های ایران و روسیه به‌عنوان انباری برای جمع‌آوری مهمات و غلات به شمار می‌رفت. برای ساخت آن حدود دویست هزار تومان هزینه شد (مروزی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۰۵؛ جهانگیرمیرزا، ۱۳۸۴: ۱۹۰).

دنبلی در مآثرالسلطنیه به تاریخ بازسازی قلعه اشاره کرده است؛ قلعه اردبیل به طرح قلعه‌های اروپایی ساخته شد. در اطراف قلعه، خانه‌های رعایا بود که باید صاف و هموار می‌شدند و اینکه قلعه مشرف به صحرا شود. برای این کار تمامی خانه‌های اطراف قلعه را باقیمت توافقی از صاحبانش خریدند تا به اهالی آنجا ضرری وارد نشود و مقداری پول از خزانه دولت صرف این کار شد (دنبلی، ۱۳۸۳: ۲۱۲). بازسازی قلعه اردبیل، در راستای سیاست عباس میرزا در جنگ‌های ایران و روسیه بود؛ عباس میرزا نایب‌السلطنه به علت جنگ‌های ایران و روسیه تصمیم به تعمیر قلعه‌های آذربایجان از جمله اردبیل و خوی و مراغه گرفت. تأکید او بر این بود در مراکز مهم ایالت آذربایجان چندین قلعه ساخته شود (مروزی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۰۵؛ گاردان، ۱۳۶۲: ۲۴).

ای کالبدی نارین قلعه اردبیل

نارین قلعه اردبیل از مستحکم‌ترین بناهای دوره قاجار بود و ساختمانی منحصر به فرد داشت؛ اوژن اوبن در این باره می‌نویسد: «چهارگوش است و دورش را خندق و دیوارهای مضاعف با برج و بارویی در گوشه‌ها احاطه کرده» (اوبن، ۱۳۶۲: ۱۴۳). نارین قلعه فقط یک‌راه ورود و خروج داشت و منحصر به یک‌راه بود. داخل قلعه و پشت دیوارهای قطور و خندق عمیق، شهر کوچکی بود که نقاط دیدنی بسیاری مانند حیاط‌ها و خیابان‌های متعدد و محوطه آموزش سواره‌نظام و پیاده‌نظام و مسجد و غیره داشت. قسمتی هم شامل عمارت حاکم و تعدادی ساختمان بود (مروزی، ۱۳۷۵، ج ۲: ۲۰۵). این قلعه از

مخوف‌ترین قلاع ایران بود؛ دیوارهای قلعه بسیار بلند ساخته شده بودند به طوری که خانه‌های آنجا لازم بود یک ساعت و نیم الی دو ساعت به غروب مانده چراغ‌ها را روشن کنند. بلندی دیوارهای قلعه موجب شده بود که در فصل زمستان اهالی قلعه غروب آفتاب را نمی‌دیدند و در صورت خاموش بودن چراغ‌ها قادر به دیدن یکدیگر نبودند (رضا قلی میرزا، ۱۳۴۶: ۳۷-۳۸).

تصویر ۱ فضای نارین قلعه اردبیل (شاه محمد اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

تصویر ۲- تصویر شهر اردبیل از ارتفاع بالاتر که بنای نارین قلعه به صورت حصاری مربع شکل و محیط پیرامون آن به صورت واضح نشان داده شده (شاه محمد اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۱۵).

تصویر ۳- نقشه هوایی از اردبیل و محدوده نارین قلعه (شاه محمد اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۱۲).

تصویر ۴- تصویری از پلان نارین قلعه اردبیل با جزئیات دقیقی از تقسیمات داخل قلعه (شاه محمد اردبیلی، ۱۳۹۴: ۱۵۵).

خندق

خندق یکی از عناصر مهم قلعه است که جهت مقابله با دشمن به صورت مارپیچ دورتادور قلعه حفر می‌شد. نارین قلعه اردبیل نیز توسط خندق از محیط پیرامون خود مجزا شده بود. در بازسازی انجام‌شده قلعه اردبیل در سال ۱۲۲۲ هـ ق (۱۸۰۸ م) علاوه بر خندق قدیمی قلعه که در داخل دیوارهای جدید قرار گرفته بود، خندقی عریض و عمیق به سبک اروپایی ساخته شد که نهر آبی را از محله شاه باغی به سمت خندق کشیده شد. ایجاد خندق برای موانع طبیعی است که مخصوص قلعه‌های شهری بکار می‌رفت و وجود نهر آب یا رودخانه برای حفاظت از شهر و امکان تغذیه خندق را فراهم می‌آورد (ملازاده، ۱۳۸۵، ج ۶: ۱۸).

تصویر ۵- تصویری از قسمت غربی عمارت نارین قلعه اردبیل و خندق عمیق و عریض بیرونی قلعه که در پای دیوار واقع بود. در سمت راست آن، عمارت کلاه‌قرنگی و در سمت چپ آن برج و باروی قلعه قرار دارد و یک عراده توپ بالای برج قرار دارد (علی‌خان والی، بی تا: ۱۱۶)

ابراهیم بیک در سفرنامه خود راجع به خندق‌های نارین قلعه چنین می‌نویسد: قلعه دو خندق مارپیچی دارد که در روی هر یک پلی برای رفت و آمد مردم بسته‌اند (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳۰). در آلبوم علی‌خان والی یک تصویر (تصویر ۶) از خندق نارین قلعه موجود هست که دو خندق و باره و خاکریز و دیوار قلعه آن‌ها را می‌توان دید. بر اساس این تصویر می‌توان تخمین زد که دیواره خندق خیلی قطور بود و ۱/۵ متر عرض داشت. از سنگ لاشه جهت استحکام آن استفاده شده بود. در انتهای تصویر قسمتی به شکل تاج وجود دارد که به نظر می‌رسد محل نگهبانی و پست بود. وضعیت استقرار دیوارها نسبت به کوه‌های واقع شده در منتهی الیه عکس و وجود زمین‌های کشاورزی محوطه خندق، احتمال می‌رود که جهت

عکس از شمال به جنوب بوده است. به همین دلیل زمین‌های سمت جنوب شهر در تصویر مشخص شده است (علی‌خان والی، بی تا: ۱۱۸).

تصویر ۶

در تصویری دیگری (تصویر ۷) از خندق و باره قلعه اردبیل که مشاهده می‌شود از خشت خام و نپخته است و به همین دلیل ریزش کرده است. در تصویر مشخص است که ساختمان‌ها به هم تنیده و چسبیده هست و ارتفاع دیوارها ۳ الی ۴ متری بوده و کوه‌هایی در منتهی الیه عکس دیده می‌شود. در ضلع شرقی آن چهارراه و سرچشمه وجود دارد و مقبره شیخ صفی مشاهده می‌شود (علی‌خان والی، بی تا: ۱۰۹).

تصویر ۷

دروازه و درب ورودی نارین قلعه

نارین قلعه دارای یک در ورودی بود که مختص به قلعه می‌شد. برای رفت‌وآمد دو در بزرگ و محکم در وسط ضلع شمالی و جنوبی آن درست کرده بودند و به وسیله پل متحرک چوبی با آن طرف خندق در ارتباط بودند. در دروازه، محکم و مخصوص بود. تصویری که از در ورودی قلعه در آلبوم علی‌خان والی موجود است (تصویر ۸) و تخته پل آن که ارتباط بیرون و درون قلعه را میسر می‌ساخت. وجود درختان فرورفته و درهم، منازل مسکونی در عکس می‌توان فهمید که نمای عکس رو به جنوب شرقی شهر بوده است. اشخاصی بر روی تخته پل و در کنار دیوار قلعه ایستاده‌اند، بلندی و ارتفاع دیوار قلعه از کف را می‌توان حدوداً ۵/۵ الی ۶ متر تخمین زد (علی‌خان والی، بی‌تا: ۱۱۵). در قلعه‌هایی که دارای خندق بودند، برای عبور کردن از خندق و رسیدن به دروازه پل متحرک وجود داشت و به آن‌ها تخته پل می‌گفتند. موارد استفاده این پل‌ها در مواقعی بود که وقتی با خطری از طرف دشمن مواجه می‌شدند، پل به راحتی برچیده می‌شد و راه نفوذ را سد می‌شد. به این صورت که خندق را همواره پر از آب می‌کردند و شب‌ها تخته پل را به کناری کشیده، ساکنان قلعه را در یک جزیره امن و محکم قرار می‌دادند (نظری، ۱۳۹۱، ج ۱: ۲۶)

تصویر ۸

در تصویری از نمای درونی نارین قلعه اردبیل که از نقاط دیدنی شهر بود (تصویر ۹)، دیوارها ارتفاع تقریباً ۴ متری دارد و از آجر قرمز و سیمان سفید استفاده شده که مقاومت آن‌ها را حفظ می‌کرد. گنبد‌های کوتاه دیده می‌شود به سبک معماری آذری، به دلیل اینکه اقلیم اردبیل سرد و سخت هست از آن‌ها استفاده می‌کنند که برف روی گنبد‌ها نماند، دارای جناق‌های تیزه دار هست و مقاومت بیشتری دارند و عایق‌تر هستند. در انتهای عکس ارک حکومتی دیده می‌شود که محل استقرار حاکم شهر هست (علی‌خان والی، بی‌تا: ۱۰۹).

تصویر ۹

کاربری‌های نارین قلعه اردبیل

۱- **کاربری نظامی-دفاعی:** قلعه‌ها در قدیم کاربردهای متفاوتی داشته‌اند، از جمله به‌عنوان دژ محکم در برابر حمله بیگانگان، محل استقرار نیروهای نظامی و سربازان، انبار غله‌جات و کاربرد دیگر آن استفاده به‌عنوان زندان بوده است که این زندان‌ها هم‌محلی برای حبس مردم معمولی و بعضاً به‌عنوان زندان افراد بلندپایه و سیاسی که شامل شاهزاده‌ها نیز می‌شد، بوده است. قلعه‌ها صرفاً برای کارکرد نظامی و دفاعی مورد استفاده قرار نمی‌گرفتند، ولیکن بیشتر شاهان از قلعه‌ها برای ذخیره کردن گنجینه‌های خود از آن‌ها بهره می‌جستند (کلاویخو، ۱۳۸۴: ۱۵۶) پیش از دوره قاجار، در آذربایجان چند قلعه معروف وجود داشته است، دارای کاربری‌های متعددی بودند؛ برای نمونه قلعه قهقهه در دوره صفویان این ویژگی‌ها را دارا بود؛ هم‌مکانی برای دور نگه‌داشتن زندانیان سیاسی از مرکز حکومت و هم محلی برای نگهداری خزاین برخی از فرمانروایان این سلسله در نظر گرفته شده بود. این قلعه نیز همانند دیگر قلعه‌ها هم جنبه دفاعی داشته و هم به‌عنوان زندان سیاسی مورد استفاده قرار می‌گرفت (ترکمان، ۱۳۹۲، ج ۲: ۱۳۲؛ فلسفی، ۱۳۴۸، ج ۱: ۸).

نارین قلعه اردبیل، با روی کار آمدن فتحعلی شاه و وقوع جنگ‌های ایران و روسیه اهمیت نظامی خاصی پیدا کرد؛ به خاطر نزدیکی اردبیل به صحنه‌های نبرد با روسیه، از قلعه آن به‌عنوان پادگان نظامی، انبار اسلحه و مهمات جنگی و ذخیره‌سازی خواروبار و غلات در جنگ‌های ایران و روسیه استفاده می‌شد به خاطر این اهمیت همچنین عباس میرزا نایب‌السلطنه با دعوت و استفاده از ژنرال گاردان و افسران فرانسوی برای نوسازی نارین قلعه همت گماشت (دروویل، ۱۳۴۸: ۱۸۸؛ فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۴۹-۱۴۸؛ نفیسی، ۱۳۸۳: ۲۴۹).

۲- استفاده به عنوان زندان:

نارین قلعه اردبیل از در دوره محمدشاه و از سال ۱۲۵۰ هـ ق، تغییر کاربری داده و به عنوان زندان سیاسی مورد استفاده قرار گرفت. با انتشار خبر وفات فتحعلی شاه در سال ۱۲۵۰ هـ ق (۱۸۳۵ م) در پایتخت و اغلب ولایات ایران، شاهزادگان و پسران فتحعلی شاه به ادعای سلطنت برخاستند. محمدشاه پیش از عزیمت به تهران، به تحریک قائم مقام فراهانی، برادرانش جهانگیر میرزا و خسرو میرزا را در نارین قلعه اردبیل زندانی نمود (هدایت، ۱۳۸۰، ج ۹، ۸۱۳۵؛ خورموجی، ۱۳۴۴: ۲۲؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷: ۶۴۷؛ عضدالدوله، ۱۳۸۹: ۲۴۴). با رسیدن محمدشاه به سلطنت در تهران، او بسیاری از شاهزادگان یاغی را دستگیر نمود و زندانی کرد. او مدتی بعد این شاهزادگان را که جمعاً یازده نفر بودند به نارین قلعه اردبیل فرستاد و در آنجا زندانی کرد (سپهر، ۱۳۹۰، ج ۲: ۶۴۹؛ اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳: ۱۶۳۳).

جهانگیر میرزا در کتاب تاریخ نو در خصوص زندگی زندانیان در نارین قلعه چنین می نویسد: زندانیان قبل از ورود به زندان باید تمامی وسایل خود را تحویل می دادند و زندانیان از آن‌ها لیست تهیه کرده و در هنگام آزادی وسایل را تحویل می داد. زندانیانی که جایگاه اجتماعی شان بهتر بود و جزو افراد بلندمرتبه به حساب می آمدند برای تهیه خوراک روزانه، از طرف حکومت مبلغی برای مخارج آن‌ها در نظر گرفته شده بود و آشپزی برای طبخ غذا در اختیار آنان بود (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۲۴۲). زندگی برای شاهزادگان در نارین قلعه در نهایت سختی سپری می شد، زیرا پادشاه به آن‌ها توجه زیادی نداشت شاهزادگان به هیچ عنوان اجازه خروج از قلعه را نداشتند چراکه این کار از طرف پادشاه ممنوع شده بود و اگر می خواستند خانواده یا خویشاوندان خود را ملاقات کنند باید اجازه ملاقات می گرفتند. در قسمت بیرون و داخل قلعه مکان‌هایی برای ملاقات ساخته شده بود که شاهزادگان با خانواده‌های خود در آنجا ملاقات می کردند (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۲۵۱). در سال ۱۲۵۴ هـ ق (۱۸۳۹ م) چهار نفر از شاهزادگانی که در قلعه اردبیل زندانی بودند به وسیله چاهی که از داخل نارین قلعه به طرف خندق خارج شهر حفر کردند، توانستند از آنجا خارج شده و به روسیه فرار کنند (اعتمادالسلطنه، ۱۳۶۷، ج ۳، ۱۶۴۲؛ سپهر، ۱۳۹۰، ج ۲: ۶۹۴).

نارین قلعه اردبیل در دوره سلطنت ناصرالدین کارکرد زندان بودن را داشته، با این تفاوت که از زندان سیاسی به زندان افراد معمولی تغییر کاربری داده است (جهانگیر میرزا، ۱۳۸۴: ۳۱۸؛ نظری، ۱۳۹۱: ۳۶). از زندانیان معروف این قلعه در این دوره می توان به ستارخان اشاره کرد (امیر خیزی، ۱۳۸۸: ۱۷۷-۱۷۶) در دوره مشروطیت تا روی کار آمدن رضاشاه از

قسمتی از این قلعه باز به‌عنوان مکان زندان استفاده می‌شد و گاه هواداران مشروطه و مخالفان حکومت نیز در آن زندانی و شکنجه می‌شدند (کسروی، ۱۳۷۸: ۲۴۱-۲۴۰؛ نظری، ۱۳۹۱: ۷۵).

تصویر ۱۰ زندانیان نارین قلعه اردبیل (علی‌خان والی، بی‌تا: ۱۵۰)

۳- مقر حکومتی

دارالحکومه و مقر حاکم شهر اردبیل در داخل نارین قلعه قرار داشت و او در داخل این قلعه به امور حکومتی رسیدگی می‌کرد (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳۰). عمارت دیوان‌خانه اردبیل در زمان علی‌خان والی آباد شد و مورد استفاده قرار گرفت. به نظر می‌رسد مراسم‌های مهمی در این قسمت از قلعه برگزار می‌شد. همان‌طور که در تصویر ۱۱ مشخص است سربازان بالباس نظامی در حیاط عمارت حضور دارند و مراسم عید در حضور حاکم برگزار می‌شود. ساختمان عمارت شامل ۲ طبقه هست و ساختار آجری دارد. بنا دارای دو در ورودی هست و چهارچوب پنجره‌ها چوبی است. به دلیل عدم وجود عکس کامل از عمارت نمی‌توان تعداد اتاق‌ها را تشخیص داد، ولیکن بر اساس عکس علی‌خان به نظر می‌رسد ۱۲ اتاق وجود داد (علی‌خان والی، بی‌تا: ۱۱۶).

تصویر ۱۱

۴- سربازخانه

نارین قلعه در دوره مظفرالدین شاه تغییر کاربری داد و دیگر تنها به عنوان زندان استفاده نمی‌شد، ولیکن بیشتر مکانی بود برای نگهداری سربازان. خرابی‌های به‌جامانده از قلعه چنانکه در آلبوم عکس‌های علی‌خان والی (تصویر ۱۲) مشخص هست، نشانگر این است که در این دوره به بنای نارین قلعه اهمیت چندانی داده نمی‌شد (علی‌خان والی، بی‌تا: ۱۱۳). ابراهیم بیک در بازدیدی که از قلعه داشت، نابسامانی و خرابی آن را دیده است، بر بالای بام قلعه رفته و روی به طرف شهر قم کرده و شاه‌عباس و عباس میرزا را مخاطب قرار می‌دهد که این قلعه محکم را شما با حصارهای وسیع برای محافظت از وطن و دفاع در برابر دشمن ساخته و بازسازی نموده‌اید اکنون خراب و ویران گشته است (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳). ابراهیم بیک در توضیحات بیشتر از این قلعه می‌نویسد، «در دروازه قلعه پیرمردی که توپچی و قراول بود شمشیر به دست ایستاده بود [...] فضای قلعه بسیار وسیع و عمارت حاکم در داخل قلعه قرار دارد. فضای قلعه داری مسجدی بزرگ و حمام است. ده‌الی دوازده عراده توپ در جاهای مختلف آن دیده می‌شود که از زمان گذشته در آنجا باقی مانده است و اکنون از آن‌ها استفاده نمی‌شود و فلز آن‌ها فرسوده شده است. در کنار توپخانه مقداری حجره خالی دیده می‌شود که به نظر می‌رسد سربازخانه باشد ولی سربازی در آن‌ها دیده نمی‌شود. به نظر می‌رسد که زمان زیادی مورد استفاده قرار نگرفته و بوی تعفن گرفته‌اند» (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳۰)

تصویر ۱۲

۵- برگزاری مراسم مذهبی

در کنار قلعه، میدان و فضای وسیعی قرار داشت که محل انجام بعضی مراسمها همچون مجلس شبیه خوانی، یا برگزاری نماز روز عید فطر بوده است. علی خان والی در آلبوم خود تصاویری از نماز روز عید فطر که در میدان نارین قلعه برگزار شده است را به تصویر کشیده است (تصویر ۱۳). در تصویر جمعیت در حالت قنوت ایستاده و روحانی در بالای منبر و رو به جمعیت ایستاده است.

تصویر ۱۳

تصویر دیگری از مراسم شبیه‌خوانی که افراد زیادی در میدان نارین قلعه جمع شده و در وسط جمعیت فضای خالی باز شده است که چادر در آن قرار دارد و افرادی مراسم تعزیه را به نمایش می‌گذارند (تصویر ۱۴)

تصویر ۱۴

۶- مکان تفریح و سرگرمی

با تغییر کاربری تدریجی که در نارین قلعه انجام گرفته بود؛ برنامه‌های تفریحی دیگری نیز مانند گاوبازی در این میدان برگزار می‌شد که از جمله سرگرمی‌های رایج این عصر به شمار می‌آمد. به‌طور مثال ابراهیم بیک در سفرنامه خود می‌نویسد، در میدان نارین قلعه مراسم گاوبازی انجام می‌شد و مردم شهر برای تماشا در این محل جمع می‌شدند (مراغه‌ای، ۱۳۸۴: ۱۳۲).

تخریب نارین قلعه

نارین قلعه اردبیل در دوره پهلوی اول سال ۱۳۱۵ ش ویران شد و متأسفانه آثاری از آن بنا باقی نماند. علت تخریب نارین قلعه به‌طور دقیق مشخص نیست؛ ولی احتمال می‌رود وقتی رضاشاه برای بازدید از قلعه به اردبیل آمد آنجا رامکانی برای استراحتگاه سربازان مشاهده کرد، دستور داد برای سربازان در بیرون از قلعه استراحتگاهی ساخته و قلعه را تعمیر کرده و در اختیار ادارات دولتی قرار دهند. ولی مسئولان برعکس دستور شاه عمل کرده و قلعه را با خاک یکسان کردند (نظری، ۱۳۹۱: ۶۵-۶۴).

نتیجه گیری

با کاربرد گسترده توپ و تفنگ، قلاع و دژها اهمیت پیشین خود را از دست دادند و بسیار از آن‌ها رو به نابودی نهادند؛ اما نارین قلعه اردبیل از جمله معدود قلعه‌های ایران بود که اهمیت و کارکرد سنتی خود را تا دوره پهلوی حفظ کرد. نارین قلعه در دوره قاجار به خاطر بازسازی توسط فرانسوی‌ها از استحکامات دفاعی قابل توجهی برخوردار بود. این قلعه بسیار وسیع بود و فضای کالبدی آن به گونه‌ای بود که می‌توان آن را شهری مستحکم در داخل شهر اردبیل دانست. در داخل نارین قلعه اردبیل تأسیسات کامل شهری برای زندگی روزمره ساکنان داخل آن شامل رودخانه، چشمه، حمام، دارالحکومه و سربازخانه و غیره وجود داشت. نارین قلعه در دوره قاجار برحسب مقتضیات زمانه کاربردهای متنوعی داشت؛ در دوره اول قاجار که این حکومت مشغول نبرد با روس‌ها بود، این قلعه بیشتر ماهیت دفاعی و جنگی داشت. با رفع تهدیدات روس‌ها در دوره محمدشاه قاجار از این قلعه به عنوان مکان حبس شاهزادگان یاغی استفاده شد. در دوره‌های بعدی کاربری‌های این قلعه از لحاظ امنیتی و دفاعی کاهش یافت و بیشتر به عنوان سربازخانه و مکان عمومی برای برگزاری جشن‌ها و مراسم‌های مختلف مذهبی و عمومی استفاده می‌شد. این قلعه در دوره رضاشاه با توجه به سیاست این حکومت در از بین بردن ساختارهای سنتی شهرها و برپایی تأسیسات نوین شهری و خیابان‌کشی کاملاً تخریب شد و امروزه هیچ اثری از آن برجای نمانده است.

منابع

- اعتمادالسلطنه، محمدحسن (۱۳۶۷)، مرآة البلدان، به کوشش دکتر عبدالحسین نوایی و میر هاشم محدث: تهران، دانشگاه تهران.
- اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان (۱۳۶۷)، تاریخ منتظم ناصری، به تصحیح دکتر محمد اسماعیل رضوانی، ج ۳، تهران: دنیای کتاب
- امیر خیزی، اسماعیل (۱۳۸۸)، قیام آذربایجان و ستارخان، زیر نظر جمشید علیزاده، تبریز: آیدین.
- اوبن، اوژن (۱۳۶۲)، ایران امروز، ترجمه: علی اصغر سعیدی، تهران: زوار.
- بزرگ نیا، زهره (۱۳۸۳)، فضاهای شهری و معماری اردبیل، فصلنامه معمار، شماره ۲۶، ص ۱۰۰-۱۰۹
- ترکمان، اسکندر بیگ (۱۳۹۲)، عالم‌آرای عباسی، زیر نظر ایرج افشار، تهران: امیرکبیر.
- جهانگیر میرزا (۱۳۸۴)، تاریخ نو، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران: علم.
- چلبی زاده، اسماعیل عاصم افندی (۱۲۸۲ ق)، تاریخ راشد، استانبول: مطبعة عامره.

- خورموجی، محمدجعفر (۱۳۴۴)، حقایق الاخبار ناصری، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: زوار.
- دروویل، گاسپار (۱۳۷۰)، سفر در ایران، مترجم: اعتماد مقدم، تهران: شبابویز.
- دلاواله، پیترو (۱۳۸۴)، سفرنامه پیترو دلاواله، ترجمه: شعاع الدین شفا، تهران: علمی فرهنگی.
- دنبلی، عبدالرزاق بیگ (۱۳۸۳)، مآثرالسلطانیه، به تصحیح غلامحسین زرگری نژاد، تهران: روزنامه ایران.
- رضا قلی میرزا (۱۳۴۶)، سفرنامه رضا قلی میرزا نائب الایاله، گردآورنده: جیمز فریزر، تهران: اساطیر.
- شاه محمد اردبیلی، رحمان (۱۳۹۴)، از آرتاویل تا اردبیل، اردبیل: مکارمی.
- عضد الدوله، احمد میرزا (۱۳۷۶)، تاریخ عضدی، تهران: دانشگاه تهران.
- علی خان والی (بی تا)، آلبوم عکس‌های علی خان والی، نسخه خطی دانشگاه هاروارد.
- فلاندن، اوژن (۲۵۳۶)، سفرنامه اوژن فلاندن به ایران، مترجم: حسین نور صادقی، تهران: اشراقی.
- فلسفی، نصرالله (۱۳۴۷)، زندگانی شاه‌عباس اول، تهران: دانشگاه تهران.
- کسروی، احمد (۱۳۸۵)، تاریخ مشروطه ایران، تهران: نگاه.
- کلاویخو، روی (۱۳۸۴)، سفرنامه کلاویخو، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: علمی و فرهنگی.
- کمانداری، محسن (۱۴۰۰)، «بررسی سیر تحولات تاریخی شهر و بافت کهن کرمان از ساسانیان تا قاجاریه» فصلنامه جغرافیا و روابط انسانی، دوره ۴، شماره ۲، ص ۱۴۲-۱۲۱.
- لسان الملک سپهر، محمدتقی، ۱۳۹۰، ناسخ التواریخ، به کوشش: جمشید کیانفر، تهران: اساطیر.
- مراغه‌ای، زین‌العابدین (۱۳۸۴)، سیاحت‌نامه ابراهیم بیگ، مروزی، محمدصادق (۱۳۷۵)، تاریخ جهان‌آرا، تهران: کتابخانه ملی ایران.
- مقدسی، ابو عبدالله (۱۳۶۱)، أحسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: کومش.
- نظری، شاپور (۱۳۹۶)، هویت قدیم اردبیل: هفت گنج.
- نفیسی، سعید (۱۳۸۳)، تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران: اهورا.
- نوری، صیاد (۱۳۹۰)، تاریخ اردبیل در دوره قاجار، اردبیل: محقق اردبیلی.
- هدایت، رضا قلی خان (۱۳۸۰)، روضه الصفای ناصری، به تصحیح احمد کیانفر، تهران: اساطیر.